

**Розділ II. КОНФЕСІЙНО-РЕГІОНАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ
ДЕРЖАВНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ**

УДК 322:271.2-722.5(477)«1928/1933»

*Людмила Бабенко
(м. Полтава)*

**ДУХОВЕНСТВО ЯК «КЛАСОВО ВОРОЖИЙ» СЕГМЕНТ
СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА
В ПЕРІОД КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ**

Стаття присвячена аналізу чинників посилення наступу на Православну церкву напередодні та в період суцільної колективізації. Аналізуються документи директивного характеру, в тому числі радянських органів державної безпеки, які кваліфікували низку суспільних прошарків, серед них і духовенство як «класово ворожі елементи». На православне духовенство покладалася провина за незадовільні темпи колективізації, здійснювалося його внутрішнє розкладання шляхом посилення агентурної роботи, репресій. Найпоширенішим звинуваченням священників була контрреволюційна агітація і пропаганда.

***Ключові слова:** Державне політичне управління (ДПУ), колективізація, православне духовенство антирелігійна боротьба, репресії.*

Одним з пріоритетних напрямів діяльності органів державної безпеки у період проведення колективізації сільського господарства стала боротьба з впливом релігії та церкви, котрі розглядалися як ідеологічна альтернатива радянської влади. В Україні цей вплив, за оцінкою органів влади, становив особливу небезпеку в поєднанні з соціальним фактором, якому були притаманні відсутність довіри селянства до перетворень нової влади на селі, високий рівень релігійності.

Незважаючи на наявність достатньої кількості опублікованих праць, присвячених темі колективізації в Україні, зберігають актуальність дослідження, які аналізують приховані механізми подолання впливу релігії на свідомість селянства у системі радянських перетворень. Його вивченню сприяє залучення до наукового обігу архівних джерел Галузевого Державного архіву Служби безпеки України, а також оприлюднення російських архівів, які містять документи політичного центру прийняття рішень. Метою даного дослідження є з'ясування напрямів і конкретних методів діяльності органів державної безпеки (Державного політичного управління –

ДПУ) щодо православного духовенства у контексті здійснення колективізації та переслідування «класово ворожих» елементів.

Напередодні суцільної колективізації політична ситуація в українському селі була надзвичайно складною. За визнанням більшовицької влади, темпи соціалістичних перетворень були повільними, а вплив «сільської дрібнобуржуазної маси» залишався високим. Серед причин антиколгоспних настроїв виокремлюється передусім обурення стилем керівництва більшовиків на місцях. Як свідчать скарги селян у ЦК ВКП(б), вже упродовж 1920-х рр. застосовувався примус, фізичне насилля, шантаж при створенні колгоспів на Херсонщині та в інших округах, що підтвердилося перевіркою комісії ЦК ВКП(б) [1, арк. 1–1 зв.].

У повідомленнях про конфронтацію на селі часом чекісти об'єктивно визначали її причини: «Дуже часто можна спостерігати недоброзичливе ставлення селян до своїх сільських комуністів з тієї причини, що комуністи села відриваються від маси, селянство звикло дивитися на комуністів як на адміністраторів, що стягують з них ті чи інші повинності. Останні грубо поводяться з населенням, своєю поведінкою і роботою дискредитують всю партію» [2, арк. 8].

Органи ДПУ інформували владу і про кризові наслідки продовольчої політики на селі. Наголошуємо, що перманентний стан напівголодного існування підтверджується документально, а ознаки голоду супроводжували Україну задовго до 1932–1933 рр. Ще в 1926 р. у доповіді керівництва ДПУ УСРР констатувалося «погіршення матеріального стану бідняцьких селянських господарств», особливо в Одеському та Миколаївському округах. Тут спостерігалися висока захворюваність дітей через недоїдання, два смертних випадки з тієї ж причини, а на Миколаївщині в окремих районах голодувало до 50 відсотків населення, що посилювало політичну напругу в аграрному секторі [3, арк.79–80].

Серед усього спектру причин антибільшовицьких настроїв селянства вирізнявся релігійний фактор. Керівництву КП(б)У довелося визнати, що актуалізація останнього була спричинена непродуманими поспішними антирелігійними заходами, які проводилися «без достатньої обережності і

підготовленості, тому не завжди досягали позитивних результатів» [4, арк. 85]. Відтак це шкодило «змицці з селянством» і вимагало від агітаторів розуміння того, що «для селянських мас релігія заміняє майже всі форми культурної свідомості і побуту», пряме ж «руйнування релігії озлоблює маси», «допомагає утвердитися думці про радянську владу як владу антихриста» [5, арк. 99–100].

Однак держава не тільки не відмовилася від репресивної політики щодо духовенства, але й посилила її з початком колективізації. Через пресу та інші пропагандистські засоби акцентувалася увага на зростанні політичної активності духовенства, його шкідливого впливу на селянство. Істотну роль у збереженні хибного ортодоксального курсу антирелігійної політики та активізації й удосконаленні агентурно-оперативної, репресивної форм діяльності чекістських органів відіграло кілька чинників.

По-перше, здійснення колективізації вимагало ідейно-політичної монолітності у сільському середовищі. Оскільки релігія розглядалася як альтернативна ідеологія, що користувалася величезним впливом на свідомість селянина, її слід було нейтралізувати або знищити. Застосування пропагандистських та адміністративних методів у попередні роки не дало бажаних наслідків, тому держава націлювала спецслужби на «активізацію роботи по церковниках».

По-друге, репресії й адміністрування щодо духовенства викликали гостру суспільну реакцію, а саме: збільшення числа скарг у центральні органи влади від релігійних громад, співчутливе ставлення до упослідженого духовенства, причому, навіть серед атеїстів, «розпалювання фанатизму сільської релігійної маси». Останнє було вкрай небажаним для концентрації агітаційних та організаційних зусиль комуністів у процесі здійснення колективізації.

По-третє, насправді з боку православного духовенства мала місце критика заходів радянської влади на селі, котрі призводили до погіршення соціально-економічного становища селян, та ототожнення її з «владою антихриста». Нерозуміння або ігнорування представниками влади гносеології такої критики

посилювало наявний антагонізм, використовувалося як компрометуючий матеріал, що давав підстави до розгортання репресій проти духовенства.

По-четверте, теза Й. Сталіна про загострення класової боротьби у період будівництва соціалізму призвела до тенденційного трактування соціально-класової структури села напередодні і в період колективізації. Всіляко підкреслювалася спільність класових інтересів духовенства і куркульства, їх непримиренна ворожість до колективізації та інших заходів радянської влади на селі. Оскільки куркульство підлягало знищенню як клас, духовенство мало розділити з ним аналогічну перспективу.

Постанови і директиви закритих засідань ЦК і політбюро більшовицької партії націлювали органи ОДПУ–ДПУ на «вилучення антирадянського елемента з села». У травні 1928 р. постановою ЦК КП(б)У рекомендувалося «посилити роботу з активно виступаючими антирадянськими елементами», застосовуючи до них репресії, при цьому конкретизувалися категорії – колишні поміщики, поліцейські, попи, куркулі. Своім окремим рішенням ЦК зобов'язував керівника відомства В. Балицького «негайно вжити всіх заходів до посилення апарату спостереження ДПУ на селі, забезпечення достатньої гнучкості його щодо своєчасного інформування про всі настрої і вияви антирадянської діяльності на селі», та «триматися в рамках указівок про особливу обережність в репресіях до тих окремих середняків, які потрапили під вплив куркулів і попів» [6, арк. 50–51]. На одному із засідань колегії ДПУ УСРР цього ж року було висунуто вимогу в процесі інформування вищих органів влади республіки про політичні настрої на селі «чітко і точно вказувати, до якого прошарку належить особа», що висловлює антирадянські погляди, та які верстви сільського населення їх поділяють [7, арк. б/н].

Селянське середовище надзвичайно чутливо і болісно реагувало на адміністративні перегини в антирелігійній політиці, тому нарком В. Балицький, володіючи численними фактами протистояння на релігійному ґрунті, в 1928 р. націлював органи ДПУ та відділи культів НКВС проводити на місцях гнучку тактику регулювання релігійного життя на селі. Він наголошував, що

«...релігійні громади здебільшого склалися з незаможного та середнього селянства», а стосунки з ним «у сучасних складних умовах набувають також і політичного значення» [8, арк. 102]. Отже, таємна поліція розглядала посилення боротьби з церковниками як важливу ланку успішного проведення колективізації, а православне духовенство і релігійні громади як фактор її стримування.

Уже в 1928 р. в оперативних матеріалах одеських чекістів відзначався «реакційний вплив духовенства, яке затушовує класові суперечності і прагне підкорити бідноту куркульському впливу». Зокрема католицький ксьондз Енгельського району на Одещині Вольф закликав селян не зазіхати на чуже добро й не заздрити заможнішому господарю: «Якщо заможнішого обберуть, то й бідняку ніякої користі не буде», що було інтерпретовано як заклик до саботажу хлібозаготівельної кампанії [9, арк. 53]. Про агентурно-оперативні розробки та реалізацію заведених за їх матеріалами слідчих справ йдеться також у щотижневих зведеннях секретно-оперативного відділу ДПУ за 1928 р. Так, повідомлялося, що в селі Петриківка Дніпропетровського округу ліквідована «попівська антирадянська організація, яка складалася з священників Аврамова і Федосова, колишнього ченця, а нині куркуля Стативого, які вели антихлібозаготівельну та антиколгоспну агітацію» [10, арк. 14 зв.].

24 січня 1929 р. ЦК ВКП(б) направив листа республіканським партійним організаціям «Про заходи з посилення антирелігійної роботи». В ньому зазначалося, що НКВС та ОДПУ належить «... не допускати будь-яких порушень радянського законодавства релігійними об'єднаннями, маючи на увазі, що релігійні організації є єдиною легально діючою контрреволюційною організацією, яка має вплив на маси». Отже, визначався конкретний виконавець партійної вказівки щодо усунення можливих перешкод на шляху проведення суцільної колективізації.

Динаміка навантаження на територіальні підрозділи ДПУ в Україні у зв'язку з цим настільки зросла, що змушений був реагувати навіть ЦК КП(б)У. В циркулярному листі за підписом П. Любченка від 24 квітня 1929 р. зверталася увага партійних організацій на надмірне «використання в кампаніях перевиборів

до рад, хлібозаготівель та інших співробітників ДПУ, особливо начальників місцевих органів ДПУ», що негативно відбивалося на безпосередній оперативній роботі. Адже саме «обслуговування (оперативне – Л. Б.) цих кампаній вимагає більш наполегливої роботи апарату ДПУ» [11, арк. 187].

У період проведення суцільної колективізації керівництво органів ОДПУ–ДПУ розробило ряд оперативних заходів з ліквідації «церковної контрреволюції». Вони були викладені у низці циркулярних листів і директив. Оскільки документи призначалися винятково для службового користування і друкувалися у суворій відповідності з кількістю адресатів, механізм реалізації запланованих заходів подавався гранично відверто. На засіданні колегії ОДПУ 31 січня 1930 р., наступного дня після виходу постанови ЦК ВКП(б) «Про заходи з ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації», у виступі начальника секретно-оперативного управління Є. Євдокимова йшлося про забезпечення виконання репресивних заходів щодо антирадянських і куркульських елементів. Їх поділили на дві категорії. До першої, поряд з «ідеологами» і «натхненниками» контрреволюційних виступів, «активними куркулями з махровим бандитським минулим» зараховувався й «антирадянський актив церковників і сектантів», справи яких мали розглядати в позасудовому порядку «трійки», затверджені колегією ОДПУ. Показовим є такий епізод, який характеризував стосунки вищого партійного керівництва держави і чекістських органів. Учасники згаданого засідання 31 січня звернулися до В. Молотова з проханням виступити з роз'ясненням деяких аспектів політики партії на селі, однак той передав думку Й. Сталіна про недоцільність перетворення конкретної директиви ЦК про куркуля «з предмету проведення в життя в предмет широкої агітації серед активу чекістів» [12, с. 259–260].

Конкретні шляхи і методи ліквідації «церковної контрреволюції» визначалися у циркулярному листі за № 37 «Про стан і перспективи церковного руху і чергові завдання органів ОДПУ» від 22 березня 1930 р. за підписом начальника СОУ Є. Євдокимова, його заступника Тучкова та начальника 6-го (антирелігійного) відділення Полянського. Квінтесенцією документу,

яка визначила перспективу духовенства у зв'язку з колективізацією, є констатація того, що «церковні організації перетворилися у суто антирадянські... Цей процес особливо різко виявляється на селі, де церковники нерідко є керівниками контрреволюційних організацій і угруповань, організаторами і натхненниками масових куркульських виступів. Церква є по суті контрреволюційною організацією і виразницею інтересів соціальних верств, ворожих пролетарській диктатурі» [13, арк. 1]. При цьому підкреслювалося, що в районах суцільної колективізації, де було визнано за доцільне масове закриття церков, «всі попи, незалежно від течії, є тут озлобленими і активними ворогами соціалістичного будівництва», вони становлять «своєрідний єдиний фронт проти нас». Отже, у свідомості співробітника органів ДПУ створювався образ запеклого ворога в особі священника як об'єкта його професійної діяльності.

Приводом до нагнітання антирелігійної істерії став безапеляційний висновок про те, що в 1929 р. спостерігалася «висока контрреволюційна активність на релігійному ґрунті». Виступи на релігійному ґрунті були, мовляв, спричинені не тільки «незаконними» методами закриття церков і храмів, що мали місце, а й «цілком законними з боку держави методами», якщо їх так можна, звісно, кваліфікувати з погляду загальнолюдських принципів моралі, – використання під культурно-освітні потреби храмів і помешкань священників, позбавлення їх права голосу, обкладання надмірними податками, зняття церковних дзвонів, встановлення радіоантен на дзвінницях тощо. Керівництво ОДПУ тенденційно визначило соціальну базу таких виступів: «Так як церква в більшості спирається на куркулів, то такі демонстрації часто набувають антирадянського характеру... Зараз уже цілком сформувався блок куркульства з церквою» [13, арк. 5].

Деморалізованому і жорстко контрольованому на той час духовенству чекісти приписують роль провідників антиколгоспного руху: «В тих районах, де відсутні готові керівники контрреволюційних організацій і виступів (колишні білі офіцери, колишні главарі банд, есери та ін.), там, як правило, їх

заміняють церковники». Відтак головним завданням поточного моменту територіальних підрозділів ОДПУ висувалося наступне: «...соціалістична перебудова села і ліквідація куркульства як класу ставлять перед нами завдання ліквідації центрів церковної контрреволюції» [13, арк. 6]. Для їх виявлення, а на практиці – фабрикування, чекістам слід було сконцентрувати увагу на найбільш вразливих моментах становища духовенства. Зокрема при закритті церков органи ДПУ орієнтувалися на «серйозну і велику чекістську підготовку» з метою недопущення «ексцесів і волинок». Оперативними засобами вони мали виявляти всіх неблагонадійних, котрі могли ініціювати протестні акції, та нейтралізувати їх. Вкотре легалізувалося й диференційоване ставлення держави до різних церковних течій, що вказує на ступінь досягнутого між ними компромісу: «При закритті церков слід виходити з того, щоб у першу чергу були закриті іосифівські та сергієвські церкви, потім ВВЦСівські і лише в останню чергу – обновленські» [13, арк. 6 зв.].

Духовенство, яке залишилося без парафій, продовжувало перебувати під контролем органів держбезпеки. Воно підлягало виселенню з районів суцільної колективізації, причому, передусім виселялися ті священники, на яких уже був зібраний компрометуючий матеріал. Інші категорії також «поступово необхідно буде виселити: і тих найбільш шкідливих служителів культу, щодо яких місцеві відділи ОДПУ не матимуть достатньо компрометуючих матеріалів, і тих, чії церкви просто виявилися закритими».

Циркуляр вимагав зайняти «особливу лінію» щодо такої специфічної категорії священників як освідомлювачі. Цінну агентуру слід було «зберегти для подальшої роботи по церковниках»; «менш цінні освідомлювачі, котрі можуть бути виселені з районів суцільної колективізації, не повинні втрачати зв'язок з органами ОДПУ. Їх треба використати як освідомлювачів і на новому місці проживання, повідомивши про їх переїзд у відповідні територіальні органи». У тексті документу підкреслювалося, що до агентури «абсолютно некорисної в сенсі їх працездатності» та «дворушників» необхідно застосовувати «суворі репресії» [13, арк. 7].

Політика суцільної колективізації внесла певні корективи у питання добровільного зречення духовного сану. Якщо раніше «з тактичних міркувань не завжди владі було вигідно заохочення духовенства до зняття сану», то нині «ОДПУ рекомендує не перешкоджати духовенству знімати сан». Однак керівництво застерігає не допускати передчасного зречення обновленського духовенства, а священниками-спецагентами лише в тому випадку, якщо «цей акт може зіграти велику позитивну політичну роль у справі розвалу і дискредитації церкви, або в тих випадках, коли наші агенти провалені, або втратили всяку цінність в роботі по церковниках» [13, арк. 7 зв.].

Циркулярний лист також націлював чекістів республіки на оперативно-організаційні заходи з остаточної ліквідації монастирів і висланню їх насельників через Особливу нараду при колегії ОДПУ, а на їх базі – створення сільськогосподарських артілей і товариств. Та все ж найголовніша увага зверталася «на рішучі заходи з посилення спецагентури серед церковників, виявленню і ліквідації церковно-монархічних легальних і напівлегальних організацій». Інформаційно-освідомлювальну мережу рекомендувалося ретельно перевірити та активізувати її роботу. На цю ділянку звертають увагу і циркуляри від 31 серпня 1930 р. та 28 січня 1931 р. Останній за підписом В. Менжинського стосується так званої церковної лінії гучної кримінальної справи «Весна». Голова ОДПУ вимагав усі наявні агентурні розробки, що мали аналогію з ліквідованою організацією, «опрацювати якнайретельніше шляхом включення в них спецагентів із церковників», а також скористатися ліквідованою організацією для придбання нової агентури, мотивуючи, що «об'єкти даної організації можуть бути найбільш цінними спецагентами, як особи, що відігравали велику роль у контрреволюційній діяльності церковників» [14, пакет б/н].

Результати виконання директивних указівок з'явилися майже відразу після їх надходження. Кримінальні справи цього періоду набули широкого пропагандистського резонансу, характеризувалися великою кількістю фігурантів і наявністю так званих філій у різних місцевостях СРСР. Наприклад, справи

«Самосвятці» та «Іоаніти» у провадженні белгородських чекістів охоплювали більше 300 осіб та зв'язки з Києвом, Путивлем, Кременчуком [15, арк. 1–6]. У січні 1931 р. справу під аналогічною назвою «Самосвятці» завершив Воронежський відділ ОДПУ, зазначивши, що «ця контрреволюційна повстанська організація» діяла на території Центрального чорноземного округу і України [16, арк. 1–122]. Ще більшого розголосу набула справа «Політичного й адміністративного центрів всесоюзної контрреволюційної монархічної організації церковників «Істинно-православна церква»» [17, арк. 1–92].

Не відставали за показниками репресій і в округах. Зокрема в селі Кочубеївка на Поділлі «антирадянським угрупованням» з 6-ти осіб став церковний актив села. Усі вони кваліфікувалися як куркулі, а їх «агітація» полягала у критиці політики розкуркулення та недопущенні представника Живої церкви до виконання священницьких обов'язків [18, арк. 7]. В інформаційному зведенні вінницьких чекістів повідомлялося, що ними «обліковані і проробляються» члени релігійної громади старообрядців села Жуківці, які перешкоджають росту колгоспу [19, арк. 57].

Поряд з цим продовжувалася практика адміністрування та утисків духовенства. Уповноважений ДПУ Бершадського району Маркелов повідомляв секретареві райкому про факти надмірного обкладання податками священнослужителів, проведення повного опису та вилучення всього домашнього майна, інші зловживання. А священник села Богущівка Барського району П. Сирота подав скаргу секретареві райкому, яка починається словами (орфографія збережена – Л.Б.): «Я є службовцем культу при релігійній громаді, виконую свої обов'язки і ні до чого не торкаюся. Податки, що з мене причитаються, виплачую». Сільські активісти на чолі з головою комітету незаможників конфіскували у нього мізерні запаси хліба, майже щодня викликали до сільради і вимагали взяти державну позику на 150 карбованців, за відсутності необхідної суми грошей періодично саджали під арешт, відверто вимагаючи: «Поп, очисти нам село» тощо. Священник просить захистити його від «утисків сільської ради», яких він «уже не в силі переживати» [20, арк. 40].

Отже, наведені факти свідчать, що радянська влада не відмовилася від ортодоксального курсу, спрямованого на ліквідацію релігії і церковних організацій. Якщо впродовж 1920-х рр. вона змушена була адаптуватися до релігійної опозиції селянства, на рівні директивних документів партійно-радянських органів корегувати окремі напрями антирелігійної пропаганди, то з початком колективізації і зміною соціально-структурного балансу на селі перейшла у відкритий наступ на православну церкву і духовенство. Останні кваліфікувалися як контрреволюційні сили, класові вороги, що становлять загрозу соціалістичним перетворенням. Одним з найголовніших інструментів реалізації державної політики стали радянські органи державної безпеки, на які покладалися інформаційно-аналітична, агентурно-оперативна та репресивна функції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі - РДАСПІ). Ф. 1, оп. 85, спр. 363.
 2. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО).Ф. Р-15, оп. 5, спр. 10.
 3. РДАСПІ. Ф. 17, оп. 85, спр. 169.
 4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГОУ). Ф. 1, оп. 20, спр.1757.
 5. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 20, спр.749.
 6. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 16, спр. 6.
 7. Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), м. Київ. Ф.13, спр. 195.
 8. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 16, спр. 34.
 9. Державний архів Одеської області. Ф. 7, оп. 1, спр. 1608.
 10. ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 3, оп. 1, спр. 7.
 11. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). Ф. П-29, оп. 1, спр. 470.
 12. Мозохин О., Гладков Т., Менжинский. *Интеллигент с Лубянки*. М.: Яуза, 2005. 448 с.
 13. ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 13, спр. 383.
 14. ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 13, спр.385.
 15. ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 13, спр. 388.
 16. ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 13, спр. 389.
 17. ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 13, спр. 1037.
 18. Галузевий Державний архів Служби безпеки України, м. Хмельницький. Спр. П – 13746.
 19. ДАВО. Ф. П-51, оп. 1, спр.497.
 20. ДАВО. – Ф. П-41. – Оп. 1. - Спр. 121.
-